

AGNIESZKA FEDOROWICZ

Regularna polisemia rzeczownika w słownikach

1. Co rozumiemy przez termin *polisemia* i *polisemia regularna*

Polisemia jest postrzegana przez językoznawców co najmniej z dwóch punktów widzenia. Jedni badacze nie widzą niczego złego w mnożeniu znaczeń jednostek leksykalnych, uważając, że różne ich użycia odnoszą się do różnych sytuacji. Inni natomiast są zdania, że należy maksymalnie ograniczyć polisemię, a rozmaite użycia jednostek leksykalnych podporządkować jakiejś pojedynczej, wspólnej reprezentacji.

Tradycyjne podejście w dziedzinie semantyki teoretycznej opowiada się za pojedynczym znaczeniem dla każdej odrębnej formy fonologicznej (z wyjątkiem przypadków homonimii). Odmienne stanowisko reprezentują przedstawiciele semantyki praktycznej, tj. leksykografowie. Wysoce abstrakcyjne znaczenia byłyby w leksykografii mało przydatne, gdyż użytkownicy słownika (np. tłumacze czy cudzoziemcy uczący się języka) nie mogliby uzyskać dokładnych informacji o użyciu danej jednostki. Postulat eliminowania wieloznaczności jest więc w pewnym sensie sprzeczny z praktyką leksykograficzną (Taylor 2001: 356–357).

Jak wiadomo, każdy leksem posiada w zasadzie nieograniczoną liczbę desygnatów, jednakże wszystkie te desygnaty mają jakieś cechy wspólne. Zadaniem leksykografa jest zdecydować, co jest ważniejsze — czy to, co łączy poszczególne grupy desygnatów, czy też to, co je różni, i na tej podstawie zdefiniować wyraz jako jednoznaczny lub wieloznaczny.

Niewątpliwie rozstrzygnięcie, kiedy uznać wyraz za mający jedno znaczenie, a kiedy uznać odrębność jego znaczeń, jest — jak podkreśla R. Grzegorzczkova — jednym z najtrudniejszych problemów leksykologii i leksykografii.

M. Grochowski uważa, że „całkowita eliminacja wieloznaczności jest naturalnie niemożliwa, jednak przypisywanie więcej niż jednego znaczenia jednej jednostce leksykalnej powinno się uważać za dopuszczalne tylko w takich wypadkach, gdy wszelkie próby wyeliminowania wieloznaczności jednostki okażą się bezowocne” (Grochowski 1982: 83).

Przyjrzyjmy się najpierw, w jaki sposób definiuje się takie pojęcia, jak *polisemia* i *polisemia regularna* w literaturze językoznawczej.

J.D. Apresjan definiuje wieloznaczność leksykalną za pomocą pojęcia semantycznego podobieństwa znaczeń: „Znaczenia a_i i a_j wyrazu A nazywamy podobnymi, jeżeli istnieją takie poziomy opisu semantycznego, na których ich definicje (drzewa semantyczne) lub konotacje mają «nietrywialną» [„nietrywialną” znaczy dla autora „nieelementarna” — przyp. A.F.] część wspólną i jeżeli pełni ona w definicjach tę samą funkcję w stosunku do innych składników semantycznych [...] wyraz A nazywa się wieloznacznym, jeżeli dla każdego z jego dwóch znaczeń a_i i a_j znajdują się takie znaczenia $a_1, a_2, \dots, a_k, a_l$, że a_i jest podobne do a_1, a_1 — do a_2 itd., a_k do a_1 i a_1 — a_j ” (Apresjan 1980: 239–240).

Autor postrzega polisemię jako zjawisko pomiędzy homonimią a monosemią. Pewne typy polisemii, np. motywowane metaforycznie: *łopatka* 1. ‘część ciała’ 2. ‘narzędzie do kopania (deminutivum), są — jak twierdzi J.D. Apresjan — bardziej zbliżone do homonimii, natomiast inne, np. *indyk* 1. ‘ptak domowy hodowany dla mięsa’ 2. ‘potrawa z tego ptaka’ — do monosemii (jednoznaczności).

Z monosemią mamy do czynienia przy inkluzyjno-dysjunktywnej organizacji składników semantycznych, tzn. jeżeli $A = 'B \text{ albo } C'$, to $A = 'albo B, albo C, lub B i C \text{ jednocześnie}'$, np. *zorza* ‘oświetlenie horyzontu przed wschodem lub zachodem słońca’, natomiast polisemia ma miejsce przy dysjunkcji wyłączającej, inaczej ekskluzywnej, czyli: albo C , albo B , ale nie B i C jednocześnie. Jeżeli użycia ‘ B i C ’ wypadają z liczby użycić znaczenia ‘ B lub C ’, to wtedy znaczenie rozpada się na dwa nowe znaczenia ‘ B ’ i ‘ C ’. Według autora dysjunkcja wyłączająca wskazuje na wieloznaczność (Apresjan 1980: 239).

J.R. Taylor zwraca uwagę, iż semantycy wypracowali różne metody, które pomagają rozpoznawać polisemię i odróżniać ją od monosemii. Np. zdanie *Nie chcę mieć w domu prosięcia* powoduje wieloznaczność, gdyż desygnatem może być albo zwierzę, albo osoba, która zachowuje się nieelegancko przy stole. Ktoś, kto wypowiada takie zdanie, ma na myśli tylko jedno z dwóch znaczeń.

Natomiast w wypadku monosemii mamy do czynienia z nieokreślonością, niejasnością wypowiedzi, a nie z wieloznacznością, np. w zdaniu: *W ogrodzie jest ptak* wyraz *ptak* jest nieokreślony — może to być każdy element danej kategorii. Chociaż nie wiemy, jaki to ptak, żeby zrozumieć to zdanie, nie są nam potrzebne bardziej szczegółowe informacje. Rozróżnianie monosemii i polisemii to inaczej rozróżnianie nieokreśloności i wieloznaczności. Zdanie wieloznaczne interpretujemy w więcej niż jeden sposób, tzn. możemy potwierdzić którąś interpretację, a innej zaprzeczyć, np. można potwierdzić, że w domu jest prosię, tj. ‘osoba...’, a zaprzeczyć obecności prosięcia — zwierzęcia, nie można jednak powiedzieć, że w ogrodzie jest ptak, np. wróbel, zaprzeczając jednocześnie obecności w ogrodzie ptaka, np. kosa (Taylor 2001: 144–145).

Polisemia jest traktowana przez niektórych badaczy jak zjawisko podobne do słowotwórstwa, dlatego odnoszą do wieloznaczności typowo słowotwórcze pojęcia takie jak: regularność — nieregularność, produktywność — nieproduktywność itp.

J.D. Apresjan definiuje polisemię wyrazu A o znaczeniach a_i i a_j jako regularną, jeżeli w danym języku istnieje co najmniej jeden wyraz B o znaczeniach b_i i b_j , które pod względem semantycznym różnią się od siebie tak samo jak a_i od a_j i jeżeli pary $a_i - b_i$, $a_j - b_j$ nie są synonimami. Natomiast o polisemii nieregularnej mówimy wtedy, kiedy różnica semantyczna pomiędzy a_i i a_j nie występuje w żadnym innym wyrazie danego języka lub występuje tylko w synonimach (przykładem jest tu wspomniana *łopatka* — jako 1. ‘część ciała’ 2. ‘narzędzie do kopania’. Autor stwierdza, że polisemia regularna jest charakterystyczna dla metonimicznych przeniesień znaczenia, a polisemia nieregularna — dla metaforycznych przeniesień znaczenia (Apresjan 1980: 245).

Wiele typów polisemii regularnej jest produktywnych. Polisemia regularna jest produktywna, jeżeli dla każdego wyrazu mającego znaczenie typu ‘A’ jest prawdą, że może być użyty również w znaczeniu ‘B’. Przykładem takiej polisemii jest np. każdy rzeczownik oznaczający ‘naczynie’, który może również oznaczać ‘ilość substancji mieszczącej się w naczyniu’, np. *łyżka, szklanka, kubek, garnek, wiadro* itp.

Produktywność polisemii regularnej istnieje wtedy, kiedy obejmuje wszystkie jednostki o danym zestawie cech; polisemię regularną, która nie spełnia tego warunku, określa autor jako nieproduktywną (Apresjan 1980: 246–247).

Terminowi *polisemia regularna produktywna* odpowiada użyty przez R. Grzegorzyczkową termin *wariancja znaczeń (wariancja tekstowa)* lub inaczej *polisemia uniwersalna (kategorialna)*.

Znaczeniem wyrazów jest ich odniesienie do klas zjawisk (a nie do zjawisk jednostkowych) mających pewne cechy wspólne. Dlatego przy ustalaniu znaczenia nie powinno się brać pod uwagę — jak uważa R. Grzegorzyczkowa — cech indywidualnych (jednostkowych) zjawisk nazywanych w tekście przez kontekst językowy lub sytuację, np. do znaczenia ‘stół’ nie wprowadzi się takich cech jak kształt, materiał, a do znaczenia ‘pies’ — cech związanych z określoną rasą psa.

Ustalenie, co jest odrębnym znaczeniem wyrazu, a co wariantem znaczenia, jest zasadniczym problemem przy opisie leksykograficznym i powinno się opierać na pewnych ustaleniach teoretycznych.

Rekonstrukcja znaczenia leksemalnego na podstawie zaświadczonych i możliwych jego użyci jest skomplikowana. Wymaga właściwego wykrycia cech wspólnych nazywanych zjawisk i oddzielenia ich od tego, co indywidualne albo wprowadzane sytuacyjnie.

Leksykograf ma prawo do indywidualnej oceny materiału językowego, może opisywać znaczenia leksemów bardziej szczegółowo i w ten sposób rozszerzać ich wieloznaczność, ale może również definiować znaczenia bardziej ogólnie, uznając systemową jednoznaczność leksemów, które mają jedynie kontekstowe wariacje. Powstaje jednak kwestia: kiedy i do jakiego stopnia należy uogólniać klasę zjawisk nazywanych.

R. Grzegorzyczkowa proponuje, aby najpierw wydzielić (oddzielić) pewne typy polisemii niewłaściwej i nie wprowadzać tego typu polisemii do słowników. Jednym z typów polisemii niewłaściwej jest polisemia pozorna, która wynika z mieszania znaczenia słownikowego (systemowego) i tekstowego użycia wyrazu, np. ze zdania

Wyciąg narciarski będzie czynny w sezonie wynika, że sezon to zima, natomiast ze zdania *Budka z lodami jest czynna w sezonie* wynika, że sezon to lato. Innym typem polisemii niewłaściwej jest polisemia uniwersalna lub kategorialna. Ten typ polisemii polega na występowaniu w tekstach wariantów znaczeń leksemów, które jako w pełni regularne nie muszą być rejestrowane przez słownik. Przykładami mogą być opozycje:

1. ‘klasa’ — ‘okaz’, np. *Pies złapał zająca* (jednostkowy pies) i *Pies jest ssakiem* (pies odnosi się do klasy);
2. ‘przedmiot materialny’ — ‘obraz (wizerunek, podobizna tego przedmiotu — model, zabawka, rysunek, zdjęcie, rzeźba itp.)’, np. *Samolot stoi na pasie startowym. Dziecko bawi się samolotem* (zabawka), *Na obrazku jest samolot* (rysunek).

W takich wypadkach, jak twierdzi autorka, nie ma mowy o dwuznaczności słownikowej (znaczenia wariantowe nie stanowią odrębnych znaczeń leksemów), występuje tu dwuznaczność tekstowa (inaczej tekstowa variancja znaczenia).

W wielu wypadkach wyodrębnienie polisemii kategorialnej (inaczej variancji tekstowej) — jak podkreśla R. Grzegorzczkova — nastęrcza sporo trudności. Autorka uważa, że J.D. Apresjan nie odróżnia wyraźnie wieloznaczności powtarzającej się, regularnej, ale niekategorialnej od produktywnej (kategorialnej), która odpowiada variancji tekstowej. Chcąc wykazać wariantowość jakiegoś znaczenia, należy dowieść, iż powstaje ono regularnie w określonych warunkach. Autorka podaje regułę, na podstawie której można określić, kiedy znaczenie *y* stanowi wariant znaczenia danego leksemu. Brzmi ona: „jeżeli do znaczenia każdego leksemu mającego cechę *x* (należącego do określonej klasy) można wprowadzić doraźnie (dowolnie) w tekście znaczenie *y*, wówczas znaczenie *y* stanowi wariant znaczenia danego leksemu” (Grzegorzczkova 1990: 436), np. rzeczowniki nazywające przedmioty materialne mogą uzyskiwać wariantowe znaczenie — ‘przedmiot podobny do nazwanego przedmiotu’. Natomiast, gdy nowe znaczenia nie mogą być wprowadzane doraźnie w tekstach, oznacza to, że mamy do czynienia z polisemią właściwą.

Najłatwiej variancję tekstową pokazać na przykładach nazw własnych osobowych i miejscowych, które na skutek elipsy uzyskują w tekstach znaczenia typu ‘dzieło, sztuka, wykład itp.’, np.:

Warszawa zaproponowała współpracę (rząd w Warszawie)
Opowiadaj mi o Grecji (o pobycie w Grecji)
Idziemy na Doroszewskiego (wykład)
Sienkiewicz zajmuje całą półkę (dzieła)

Podobnie wyrazy pospolite na skutek skrótowości wypowiedzi uzyskują znaczenia czysto tekstowe, np. wyrazy *szkoła, uniwersytet, biuro, ambasada* itp. w zdaniach: *Cała szkoła poszła do kina; Uniwersytet strajkuje* odnoszą się nie do instytucji, ale do zespołu ludzi.

Możliwe są również zdania typu: *Drugie piętro poszło do dyrektora; Nasza dzielnica wywiesiła flagi; Pół miasta wyległo na ulice; Cała sala wiwatuje*, które odnoszą się nie do miejsca, ale do zespołu przebywających w nim ludzi.

R. Grzegorzczkowska sugeruje, żeby w obrębie rzeczownika oprócz wyżej wymienionych opozycji znaczeń typu ‘klasa’ — ‘okaz’, ‘przedmiot’ — ‘obraz’ za variancję tekstową uznać również szereg znaczeń: ‘roślina’ — ‘owoc’ (‘kwiat’) — ‘potrawa zrobiona z tej rośliny’, np. *Róże rosną przed domem* (roślina) — *Wstaw róże do wazonu* (kwiaty) — *Zjadł dwa pączki z różą* (konfitura); *Maki rosną w zbożu* (roślina) — *Przyniósł mi bukiet maków* (kwiaty) — *Na talerzu jest trochę maku* (potrawa). Według autorki nazwa rośliny dopuszcza doprecyzowanie przez kontekst. Autorka uznaje za variancję znaczeniową również opozycję znaczeń ‘naczynie, opakowanie’ — ‘zawartość tego naczynia’, np. *Na stole stoją dwie szklanki* — *Wypił szklankę wody*.

Dyskusyjnym problemem jest dla autorki interpretacja zjawiska uzyskiwania przez nazwy przedmiotów (pomieszczeń, instytucji) znaczeń abstrakcyjnych (czynnościowych) inaczej opozycja: ‘czynność wykonywana w danej instytucji lub w jakimś miejscu’ — ‘czas wykonania tej czynności’, np. *Przyjdę do ciebie po szkole, po uniwersytecie, po biurze, po fryzjerze, po kinie*, gdyż nie można tych znaczeń wprowadzać doraźnie, np. *po instytucie, po poczcie, po ambasadzie*.

Według R. Grzegorzczkowskiej znaczenia wariantowe nie stanowią odrębnych znaczeń leksemów, ponieważ mogą być wprowadzane doraźnie w tekstach i w związku z tym mogą być odczytywane przez odbiorcę znającego pewne reguły przesunięć semantycznych na podstawie kontekstu i sytuacji.

Autorka opowiada się za oddzieleniem tzw. polisemii systemowej, uniwersalnej od polisemii rzeczywistej. Uważa, że jeżeli dane znaczenie pojawia się w sposób kategoryjny, tzn. jeżeli można określić warunki jego pojawienia się, wtedy mamy do czynienia ze znaczeniem systemowym i takich znaczeń nie należy umieszczać w słowniku (Grzegorzczkowska 1988).

Podsumowując: polisemię systemową stanowią dla autorki oboczności znaczeń:

1. ‘przedmiot materialny’ — ‘wizerunek (podobizna tego przedmiotu)’;
2. ‘roślina jadalna’ — ‘potrawa z tej rośliny’;
3. ‘roślina ozdobna’ — ‘kwiat tej rośliny’;
4. ‘przedmiot mający pojemność’ — ‘zawartość tego przedmiotu (np. skrzynia, beczka, wagon, worek)’;
5. ‘instytucja’ — ‘miejsce’ — ‘osoby w tej instytucji’ (np. *Pracuję w instytucie* — *Idę do instytutu* — *Cały instytut ma wolne*);
6. ‘część ciała’ — ‘część ubrania okrywającego tę część ciała’ (np. *Dziecko ma brudne łokcie* — *Dziecko ma dziury na łokciach*);
7. dyskusyjne: ‘czynność wykonywana (w danej instytucji, w jakimś miejscu)’ — ‘czas wykonania tej czynności’.

W dziedzinie polisemii obserwuje się dwie grupy zjawisk: z jednej strony — opozycje regularne, powtarzające się, a wśród nich takie, które powtarzają się we wszystkich jednostkach należących do danej klasy (polisemia systemowa lub inaczej polisemia regularna produktywna) i takie, w których są wyjątki (polisemia regularna), a z drugiej strony — polisemia właściwa (nieregularna).

Jak podkreślają badacze przedmiotu (m.in. R. Grzegorzczkowska, E. Bałdyżanka-Wilanowa), podstawowym zagadnieniem badań z dziedziny polisemii regularnej

(licznie reprezentowanej w języku) jest przede wszystkim prawidłowe opracowanie typowych opozycji znaczeniowych funkcjonujących w danym systemie językowym.

Powstają więc problemy dla leksykografów:

1. które opozycje znaczeniowe uznać za polisemię regularną, a które za wariację tekstową;
2. czy celowe jest umieszczanie wszystkich tzw. typów polisemii regularnej w słownikach, czy tylko tych, które nie są produktywne;
3. w jaki sposób opisywać polisemię regularną, tzn. które znaczenie uznać za pierwsze (motywujące) w kolejności, a które za pochodne (wtórne, motywowane), derywowane od podstawowego (czy ustalać kolejność na podstawie częstości użyć?).

Wydaje się, że zasadna jest rezygnacja z opisu w słownikach polisemii regularnej produktywnej typu: ‘klasa’ — ‘okaz’ czy ‘przedmiot materialny’ — ‘obraz (wizerunek tego przedmiotu)’, gdyż polisemia ta dotyczy całych klas jednostek i słowniki rzeczywiście nie umieszczają tego typu polisemii, natomiast rezygnacja z odnotowywania innych typów polisemii wydaje się ryzykowna. Należałoby natomiast tak ujednoczyć sposób opisu polisemii regularnej, aby w tym samym słowniku nie występowały różne sposoby opisu tego samego zjawiska.

2. Polisemia regularna w hasłach słownikowych

Na podstawie przeprowadzonych badań artykułów hasłowych w 4 słownikach: SJPDor, USJP, SWJPDun, ISJP, że opozycje znaczeniowe uznane przez J.D. Apresjana za polisemię regularną wyróżniane są w słownikach w hasłach wieloznacznych jako odrębne znaczenia: cyframi lub literami alfabetu (w podhasłach) lub w podhasłach 1.1, 1.2, 1.3 opisywane jako jednostki bliskie znaczeniowo, albo w hasłach jednoznacznych stanowią dwie części wspólnej definicji i są oddzielane średnikiem, albo w ISJP znakiem ►, który opisuje znaczenia pochodne — niewielką zmianę znaczenia lub zmianę funkcji gramatycznej. Są też wypadki, kiedy ten typ polisemii nie jest w ogóle rejestrowany. Często w tym samym słowniku polisemia regularna tego samego podtypu opisywana bywa niekonsekwentnie w różny sposób, np. w ISJP:

Gruszka 1. Gruszka **1.1.** owalny owoc zwężony od strony ogonka i rozszerzający się ku dołowi, o zielonej, żółtej lub czerwonej skórce i prawie białym miąższu, **1.2.** przedmiot lub urządzenie kształtem przypominające gruszkę, **1.3.** inaczej grusza¹.

ale:

Śliwka 1. Śliwka to kulisty lub owalny owoc o żółtej, zielonej, czerwonej lub fioletowej skórce i soczystym miąższu z dużą pestką w środku. ► Także drzewo, na którym rosną te owoce
2. śliwka to siniak, zwykle pod okiem.

¹ Na potrzeby niniejszego opracowania przykłady ze słowników są przytaczane w skróconej formie.

W SWJPDun ze względu na to, że potraktowano wyrazy różniące się właściwościami gramatycznymi jako homonimy, polisemia regularna została opisana również w następujący sposób:

arbuz I ‘jednoroczna roślina warzywna, pochodząca z Afryki, o płozących się łodygach, dużych liściach i żółtych kwiatach; kawon. *Zasadzić arbuz.*

arbuz II 1. ‘owoc arbuza mający twardą skórkę o barwie zielonej lub żółtej i słodki wodnisty miąższ, czerwony albo żółty; kawon’ *Rozkroić, zjeść arbuza (rzad. Arbuz) 2. pot.* ‘żartobliwie o głowie’.

W USJP polisemia regularna jest opisywana cyframi, np.:

gruszka 1. ‘owoc gruszy o charakterystycznym, zwykle wydłużonym kształcie’ **2.** zob. grusza **3. pot.** ‘przedmiot przypominający kształtem owoc gruszy’ **4. med.** ‘irygator gumowy’,

ale również w podznaczeniach numerowanych literami alfabetu, które oznaczają odcienie znaczeniowe, np.:

lektura <fr. *lecture*> **1. książk. a)** «czytanie» *Lektura gazety, listu, romansu. Zająć się lekturą. Pograć się, zatopić się w lekturze. b)* «to, co się czyta lub co należy przeczytać» *Lekka, nudna, pasjonująca lektura. Wakacyjna, zakazana lektura. Dobierać sobie lekturę.*

ISJP opisuje najczęściej polisemię regularną, nie wyróżniając odrębnych znaczeń cyframi, ale traktuje ten typ polisemii jako odcienie znaczeniowe, po znaku ►, natomiast jako znaczenie pierwsze podaje to, które jest częściej używane.

E. Grodziński podkreśla, że wyróżniając dwie grupy desygnatów tego samego wyrazu za pomocą średnika lub znaku ►, leksykograf uważa, iż to, co łączy te grupy desygnatów, jest bardziej istotne od tego, co je dzieli. Definicję przedzieloną średnikiem autor określa terminem „definicja analizująca”. Jest to definicja hasła jednoznacznego, która wyróżnia odcienie znaczeniowe. Natomiast definicję hasła jednoznacznego, w której uwzględniono tylko jedną grupę desygnatów, określa terminem „definicja syntetyzująca”.

E. Grodziński, analizując z punktu widzenia logiki sposoby definiowania haseł jednoznaczących i wieloznaczących w trzech słownikach języka polskiego (w SJDor, w SJPSz i MSJP), uważa, że nie jest wystarczające oznaczanie w hasłach tylko odcieni znaczeniowych, ale w wypadkach m.in. opozycji: ‘zwierzę’ — ‘mięso zwierzęcia’, ‘roślina’ — ‘owoc tej rośliny’, ‘roślina’ — ‘kwiat tej rośliny’, ‘drzewo’ — ‘nazwa drewna’, ‘naczynie’ — ‘ilość substancji mieszczącej się w naczyniu’ należałoby podawać odrębne znaczenia (Grodziński 1989).

Trudno nie zauważyć, że charakterystyka semantyczna stanowi jeden z najtrudniejszych problemów opisu słownika, trudno też o pełną konsekwencję i jednolitość, skoro hasła są przygotowywane przez wielu leksykografów.

Przyjrzyjmy się, analizując wybrane przykłady, w jaki sposób słowniki współczesnego języka polskiego odnotowują te typy polisemii regularnej, które zgodnie z postulatem R. Grzegorzycowej należałoby uznać za polisemię systemową i nie podawać w słowniku.

2.1. Opozycja ‘roślina jadalna’ — ‘potrawa z tej rośliny’

Nietrudno zauważyć, że w wielu wypadkach cała roślina różni się od jej części jadalnej, a także od potrawy, którą zjadamy. Mamy więc do czynienia z trzema różnymi desygnatami tego samego wyrazu. Na przykładzie rzeczowników *kalafior*, *kapusta*, *szpinak*, *ziemniak* zobaczmy, w jaki sposób opisywane są te leksemy w słownikach.

Hasło **kalafior** może mieć następujące znaczenia:

A — ‘roślina’,

B — ‘jadalna część z tej rośliny’,

C — ‘potrawa z tej rośliny’.

W hasłach słownikowych zostały one przedstawione następująco:

Hasło **kalafior** w USJP — 1A 2B, w SWJPDun — 1A 2B 3C, w ISJP i SJPDor — brak polisemii

Hasło **kapusta** w USJP — 1A 2C, w SWJPDun — 1A 2C, w ISJP — brak polisemii, w SJPDor — A; C

Hasło **szpinak** w USJP — 1A 2C, w SWJPDun — A; C, w ISJP — brak polisemii, w SJPDor — A; C

Hasło **ziemniak** w USJP — 1A 2B, w SWJPDun — 1A 2B, w ISJP — B ► A, w SJPDor — 1A 2B

Jak widać z przytoczonego zestawu, nawet w tym samym słowniku widoczne są niekonsekwencje w opisie tego typu polisemii.

W USJP hasła **ziemniak** i **kalafior** zostały opisane jako 1A 2B, natomiast **kapusta** i **szpinak** jako 1A 2C; w SWJPDun każde hasło zostało potraktowane inaczej, w ISJP nie odnotowano polisemii, lecz monosemię, choć w wypadku hasła **ziemniak** po znaku ► odnotowano inny odcień znaczeniowy.

Czy wyodrębnianie 3 znaczeń podanych wyżej leksemów jest zbyt szczegółowe? Czy — jak postuluje R. Grzegorzczkova — należałoby znaczenie C uznać za wprowadzane doraźnie i nie odnotowywać go w hasłach słownikowych, ponieważ z każdej jadalnej rośliny można zrobić jakąś potrawę? Czy można by też zrezygnować ze znaczenia B i tak skonstruować definicję, aby zaznaczyć, że roślina nie jest jadalna w całości? Przytoczmy teraz analizowane powyżej definicje, aby lepiej ocenić różne możliwości opisu tego samego zjawiska.

W USJP:

kalafior 1. «*Brassica oleracea* var. *botrytis*, jednoroczne warzywo o mięsistym, jadalnym kwiatostanie» **2.** «jadalna część tej rośliny»

kapusta 1. «*Brassica*, jednoroczna lub dwuletnia roślina, występująca w wielu zróżnicowanych gatunkach i odmianach rosnących dziko i uprawianych jako rośliny warzywne» **2.** «potrawa z liści tej rośliny odpowiednio przyrządzona»

szpinak 1. «*Spinacia*, warzywo o podłużnych lancetowatych liściach, uprawiane dla tych jadalnych liści, mających duże wartości odżywcze» **2.** *kulin*. «potrawa przyrządzana z tego warzywa»

ziemniak 1. «*Solanum tuberosum*, roślina pochodząca z Ameryki Południowej, uprawiana powszechnie na całym świecie dla jadalnych bulw korzeniowych; kartofel» **2.** «jadalna bulwa tej rośliny — małe, okrągłe warzywo z wierzchu brązowe, pod skórką białe lub żółtawe»

W SWJPDun:

kalafior 1. ‘roślina jednoroczna o mięsistych, zwartych, białych pędach kwiatowych uformowanych w kulę, uprawiana jako warzywo ze względu na jadalny kwiatostan bogaty w białko i sole mineralne’ **2.** ‘jadalna część tej rośliny’ **3.** ‘potrawa z tej rośliny’

kapusta 1. ‘roślina występująca w ponad 100 gatunkach; rosnąca dziko i uprawiana na całym świecie jako warzywo o jadalnych liściach uformowanych najczęściej w zbite główki’ **2.** ‘potrawa przygotowana z tego warzywa’

szpinak ‘roślina warzywna, jednoroczna lub dwuletnia o podłużnych, lancetowatych liściach jadalnych, z dużą zawartością witamin; potrawa z tej rośliny, zwykle gotowana’

ziemniak 1. ‘roślina warzywna o rozgałęzionej zielonej łodydze i jadalnych bulwach korzeniowych, pochodząca z Ameryki Płd.; obecnie uprawiana na całym świecie; kartofel’ **2.** ‘jadalna część tej rośliny’

W ISJP:

Kalafior to warzywo w kształcie dużej twardej, białej kuli utworzonej z gęsto rosnących kwiatów i otoczonej liśćmi. Kalafiory rosną na powierzchni ziemi.

Kapusta to warzywo w kształcie dużej białozielonej, zielonej lub fioletowej kuli z gęsto ułożonych liści. Kapusta rośnie na samej ziemi.

Szpinak to warzywo o jadalnych, ciemnozielonych liściach, bogatych w witaminy, sole mineralne, żelazo.

Ziemniak to małe okrągłe warzywo, z wierzchu brązowe, a pod skórką żółtawe lub białe, rosnące pod ziemią. Ziemniaki jemy po ugotowaniu, najczęściej jako dodatek do drugiego dania
▶ Także roślina, której bulwami są ziemniaki.

W SJPDor:

kalafior ‘*Brossica oleracea*, var. *potrytus*, roślina warzywna, odmiana kapusty ogrodowej o mięsistym, jadalnym kwiatostanie’

kapusta ‘*Brossica oleracea*, dwuletnia roślina warzywna z rodziny krzyżowych (*Cruciferae*), o liściach jadalnych, zwijających się w twarde główki, uprawiana w różnych odmianach (z których najważniejsza jest kapusta głowiasta), w obszarze śródziemnomorskim rośnie dziko; potrawy z tej rośliny odpowiednio przyrządzone’

szpinak ‘*Spinacia*, roślina z rodziny komosowatych (*Chenopodiaceae*); najbardziej znanym gatunkiem jest szpinak warzywny (*Spinacia oleracea*); potrawa przyrządzona z tej rośliny’

ziemniak 1. ‘*Solanum tuberosum*, roślina z rodziny psiankowatych (*Solanaceae*), pochodząca z Ameryki Południowej; uprawiana ze względu na jadalne bulwy **2.** ‘jadalna bulwa tej rośliny’

W wypadku wyróżnionej tutaj opozycji ‘roślina jadalna’ — ‘potrawa z tej rośliny’ słowniki przedstawiają różne możliwości opisu. Słowniki ISJP i SJPDor odnotowują tę opozycję w hasłach monosemicznych (wyjątek stanowi hasło **ziemniak** w SJPDor), SJPDor stosuje w dwóch hasłach średnik dla oddzielenia odcieni znaczeniowych, ISJP też w jednym hasle wyróżnia odcienie znaczeniowe, USJP wyróżnia w przedstawionych hasłach zawsze dwa znaczenia, choć nie te same (w drugim znaczeniu jest to:

albo ‘jadalna część rośliny’, albo ‘potrawa z tej rośliny’), najbardziej niekonsekwentny w opisywaniu tej grupy hasel jest SWJPDun.

Na podstawie analizowanych hasel łatwo zauważyć, że zjawisko polisemii regularnej jest opisywane w słownikach niekonsekwentnie.

W ISJP eksplikacje użyć podawane do hasel **kalafior**, **kapusta**, **szpinak**: *Wolę jeść kalafiora na surowo; Na obiad będzie schabowy z kapustą... czerwona kapusta... główka kapusty; Jak nie zjesz szpinaku, to nie dostaniesz deseru* odnoszą się tylko do znaczenia ‘potrawa’, natomiast w wypadku hasła **ziemniak** podano eksplikacje do znaczenia ‘jadalna część rośliny’: *Co roku zatrudniali się przy zbieraniu ziemniaków... gulasz wieprzowy z ziemniakami* i również zilustrowano przykładami znaczenie ‘roślina’: *Mieli trzy hektary ziemniaków... Ziemniak pochodzi z Ameryki Południowej*.

W SWJPDun:

- W hasle **kalafior** eksplikacje użyć i kolokacje odnoszą się konsekwentnie do 3 wymienionych znaczeń: A: *Kalafior wczesny, gruntowy. Sadzić kalafiora*. B: *Dorodny, bielutki kalafior*. C: *Kalafior w cieście, zapiekany*.
- W hasle **kapusta** eksplikacje użyć i kolokacje odnoszą się do 2 znaczeń: A: *Kapusta głowiasta biała. Głęb kapusty. Kroić, szatkować, dusić kapustę*. C: *Kapusta duszona, kiszona. Sałatka z kapusty*.
- W hasle **szpinak** eksplikacje użyć i kolokacje odnoszą się tylko do znaczenia C: *Dzieci zwykle nie lubią szpinaku. Mrożony szpinak*.
- W hasle **ziemniak** eksplikacje użyć i kolokacje odnoszą się do znaczenia A: *Sadzić, kopać ziemniaki. Odmiana ziemniaka i B: Wykopki ziemniaków. Kopcowanie ziemniaków. Zgniły ziemniak. Obierać ziemniaki. Kroić ziemniaki na frytki*.

W USJP eksplikacje użyć i kolokacje odnoszą się również do 2 znaczeń: A: *Zagon ziemniaków. Sadzić, obredlać, okopywać, kopać ziemniaki*. B: *Młode ziemniaki. Ziemniaki gotowane, tłuczone, pieczone. Biały żur z całymi ziemniakami. Purée z ziemniaków. Skrobać, obierać, siekać ziemniaki. Trzeć ziemniaki na placki*.

Podane przykłady do znaczenia ‘jadalna część rośliny’, jak łatwo zauważyć, dotyczą również znaczenia C, które nie zostało uwzględnione explicite w definicji. Można wnioskować, że znaczenia B i C są potraktowane łącznie.

2.2. Opozycja ‘roślina ozdobna’ — ‘kwiat tej rośliny’

Zauważmy, że kwiat rośliny jest często określany nazwą, która brzmi tak samo jak cała roślina, np. kwiat róży nazywamy różą, kwiat magnolii — magnolią, kwiat astry — astrem. Roślina różni się znacznie od kwiatu, szczególnie wtedy, kiedy kwiaty nie rosną samodzielnie, ale na krzakach lub drzewach (np. *róża, magnolia, bez* itp.). Przyjrzyjmy się jak słowniki odnotowują tę opozycję. Mamy tutaj dwa znaczenia: A — ‘roślina ozdobna’, B — ‘kwiat tej rośliny’.

W hasle **aster** żaden ze słowników nie odnotował dwóch znaczeń, natomiast w hasle **róża** słowniki USJP, SWJPDun i ISJP opisują tę opozycję również w hasłach jednoznacznych, stosując jednak średnik albo znak ► jako separatory odcieni znacze-

niowych (czyli znaczeń pozostających w relacji polisemii systematycznej). Jedynie SJPDor wyróżnia dwa znaczenia — 1A 2B.

Konsekwentnie ISJP umieszcza jako pierwsze znaczenie B. Przytoczmy omawiane definicje.

W USJP:

róża 1. «*Rosa*, kolczasty krzew o barwnych, pachnących kwiatach, występujący w kilkuset gatunkach w strefie umiarkowanej i podzwrotnikowej półkuli północnej, uprawiany jako roślina ozdobna i ze względu na cenny olejek; także: kwiat tej rośliny».

W SJPDor w hasle **róża** wyodrębniono ten typ polisemii cyframi 1 i 2.

W ISJP:

1. róża to ładnie pachnący kwiat ... ► Także krzew, na którym rosną te kwiaty.

W SWJPDun:

róża ‘krzew kolczasty o barwnych, pachnących kwiatach; występujący w kilkuset gatunkach, jedna z najstarszych roślin ozdobnych i olejkodajnych; płatki i owoce niektórych gatunków służą jako surowiec do produkcji konfitur, przetworów i soków; kwiat tej rośliny’

W SWJPDun definicja została podzielona średnikiem na 4 części, opisywane znaczenia znalazły się na początku i na końcu definicji. W SWJPDun odnotowano również inne znaczenie ‘płatki i owoce niektórych gatunków służą jako surowiec do produkcji konfitur’, które być może należałoby również uwzględnić w pozostałych słownikach jako znaczenie ‘potrawa’.

W żadnym ze słowników w hasłach **tulipan**, **magnolia**, **chryzantema** nie odnotowano dwóch znaczeń. Natomiast w hasle **bez I** w USJP wyróżniono je:

bez 1. «*Syringa*, krzew, rzadziej niskie drzewo, o przyjemnie pachnących fioletowych, liliowych lub białych kwiatach, zebranych w duże luźne wiechy, hodowany w parkach i ogrodach jako roślina ozdobna; bez lilak, lilak» **2.** «kiść kwiatów tej rośliny»

Hasło **bez** w ISJP ma również te dwa znaczenia, ale wyróżnione jako odcienie znaczeniowe, tzn. oddzielone znakiem ►.

Inną kwestią jest definiowanie tego typu polisemii np. w SWJPDun:

chryzantema ‘roślina ozdobna występująca w kilku tysiącach odmian, mających kwiaty o różnej barwie i budowie...’

czy jak w ISJP:

Chryzantemy to kwiaty różnych barw, kształtów i wielkości, zwykle duże, kuliste i postrzępione, kwitnące jesienią...

Pierwsza definicja, choć monosemiczna, pokazuje wyraźnie oba znaczenia ‘roślina’ i ‘kwiat’, druga — jakby gubi znaczenie ‘roślina’.

W wypadku kwiatów rosnących na krzewach lub drzewach opozycja tych dwóch znaczeń robi się bardziej oczywista, np. w ISJP:

Magnolia to drzewo o okazałych, białych lub różowych kwiatach rozkwitających wczesną wiosną, przed pojawieniem się liści. Magnolie rosną w ogrodach i parkach.

Część haseł tej kategorii w ISJP, np. **lilia** czy **hiacynt**, jest definiowanych przez znaczenie A, a część przez znaczenie B, np. **aster**, **chryzantema**.

Wydaje się, że bardzo ważnym argumentem za uwzględnianiem tego typu polisemii systemowej w słowniku i umieszczeniem jej w odrębnych podhasłach są kolokacje. Kolokacje muszą być umieszczane pod odpowiednimi hasłami czy podhasłami, np. *Ktoś wyrwał wszystkie tulipany z ogródka. Plewila astry w ogródku* powinny się znaleźć pod podhasłem ‘roślina ozdobna’, natomiast np. *Zerwał mi bukiet tulipanów* pod podhasłem ‘kwiat’.

Opozycja ‘roślina’ — ‘kwiat tej rośliny’ dotyczy pewnej liczby jednostek (tzw. roślin ozdobnych), które nazywają tak samo roślinę i jej kwiat (np. *róża*, *aster*, *lilia* itp.) w odróżnieniu od innych jednostek tej kategorii, np. takich roślin, jak: *jabłoń*, *malina*, *cytryna* itp., które mają dla tej opozycji odpowiedniki opisowe: *kwiat jabłoni*, *kwiat maliny*, *kwiat cytryny* itp.

2.3. Opozycja ‘przedmiot mający pojemność’ (znaczenie A) — ‘zawartość tego przedmiotu’ (znaczenie B)

Zobaczmy, jak słowniki traktują tę opozycję na przykładzie wyrazów hasłowych **skrzynka**, **beczka**, **szklanka**, **łyżka**.

Hasło **skrzynka** w USJP — 1A 2B, w SJPDor — A, w SWJPDun — A, w ISJP — A

Hasło **beczka** w USJP — 1A 2B, w SJPDor — 1A 2B, w SWJPDun — A; B, w ISJP — A ► B

Hasło **szklanka** w USJP — 1A 2B, w SJPDor — A; B, w SWJPDun — A; B, w ISJP — A ► B

Hasło **łyżka** w USJP — 1A 2B, w SJPDor — 1A 2B, w SWJPDun — 1A 2B, w ISJP — A ► B

W USJP we wszystkich wymienionych hasłach wyróżniono oba znaczenia pod cyframi 1A i 2B.

W SJPDor: hasło **skrzynka** — opisano jako jednoznaczne, hasła **beczka** i **łyżka** mają dwa znaczenia oznaczone cyframi 1A i 2B (*beczka* w znaczeniu B to ‘jednostka miary płynów i ciał sypkich różnej wielkości w różnych czasach’), natomiast w hasle **szklanka** odnotowano ten typ polisemii jako odcienie znaczeniowe, oddzielając je średnikiem.

W SWJPDun: w hasle **skrzynka** — nie uwzględniono tego typu polisemii, podobnie w hasle **skrzynia**, w hasle **beczka** — odnotowano odcienie znaczeniowe, oddzielając je średnikiem, znaczenie drugie zostało zdefiniowane nieco inaczej: ‘też

takie naczynie razem z zawartością'; w haśle **szklanka** również odnotowano odcienie znaczeniowe, oddzielając je średnikiem, hasło **łyżka** odnotowuje oba znaczenia jako polisemię 1A i 2B.

W ISJP: w hasłach **beczka**, **szklanka**, **łyżka** odnotowano ten typ polisemii jako odcienie znaczeniowe, oddzielając je znakiem ►, w haśle **skrzynka** nie uwzględniono tego typu polisemii, ale odnotowano ją w haśle **skrzynia**.

Najbardziej konsekwentny w opisie tego typu polisemii jest USJP, który oddzielnie do znaczeń A i B dołącza odpowiednie explikacje i kolokacje. Do hasła **skrzynka** w znaczeniu A: *Drewniana, metalowa skrzynka. Skrzynki z owocami, na owoce. Skrzynka na narzędzia. Skrzynka na węgiel, do węgla. Ładować towar do skrzynek. Przechowywać cebulę w skrzynkach*; w znaczeniu B: *Skrzynka pomarańczy, pomidorów. Kupić dwie skrzynki jabłek. Do hasła **beczka** w znaczeniu A: *Beczka blaszana. Beczka z klepki dębowej. Beczka do (kiszzenia) ogórków, kapusty a. na ogórki, na kapustę. Beczki z wodą, z ogórkami. Beczki pełne wody, ogórków. Beczka po śledziach. Wtaczać beczki do piwnicy*, w znaczeniu B: *Zakwasić beczkę ogórków. Do hasła **łyżka** w znaczeniu A: *Duża, mała łyżka. Drewniana, srebrna, aluminiowa łyżka. Jeść, mieszać łyżką zupę. Nabierać coś, czegoś na łyżkę. Nakładać sałatkę, ziemniaki, ryż łyżką*; w znaczeniu B: *Nalożyć komuś czubatą, kopiastrą łyżkę ziemniaków. Zażyć łyżkę lekarstwa. Zjeść kilka łyżek zupy. Do hasła **szklanka** w znaczeniu A: *Szklanka koktajlowa. Szklanka do wina. Uchwyty, podstawki do szklanek. Nalać, wlać napoju do szklanki. Napętnić szklankę wodą. Pić szklanką, w szklance, ze szklanki. Podać kawę w szklance*; w znaczeniu B: *Wypić szklankę herbaty. Szklanka mleka, wina. Wlać do garnka trzy szklanki wody.****

Explikacje w SWJPDun do hasła **skrzynka**: *Skrzynka z narzędziami*; do hasła **beczka**: pod jednym znaczeniem: *Zakisić kapustę w beczce. Beczka piwa*; do hasła **szklanka** pod jednym znaczeniem: *Szklanka kryształowa, z hartowanego szkła, nietłukąca. Szklanka mąki, cukru, wody*; do hasła **łyżka** w znaczeniu A: *Blaszana, aluminiowa, drewniana łyżka. Łyżka stołowa. Jeść, mieszać, nakładać coś łyżką*; w znaczeniu B: *Łyknąć, zjeść kilka łyżek kaszy. Nalożyć czubatą, niepełną łyżkę czegoś.*

W ISJP pod odpowiednimi odcieniami znaczeniowymi zostały umieszczone explikacje i kolokacje itp.: ... *beczka do kiszienia ogórków. W kącie stały dwie beczki śledzi. ► Mógłbym wypić całą beczkę; Nie lubię herbaty parzonej w szklance. ► Wypilem od razu dwie szklanki... szklanka mleka...; łyżka stołowa. ► Zjadł dwie łyżki zupy. W haśle **skrzynka** pod znaczeniem A: ... *skrzynka z pomarańczami... Wysiała kwiaty do skrzynki na balkonie... skrzynka lęgowa dla ptaków.**

Na podstawie podanych powyżej explikacji i kolokacji należy stwierdzić, że dla jasności opisu słownikowego konieczne jest udokumentowanie odpowiednich znaczeń oddzielnymi przykładami.

Wydaje się, iż analizowana opozycja jest opisywana w słownikach tylko w wypadkach, kiedy dany przedmiot stanowi powszechnie używaną jednostkę miary. Natomiast w hasłach **szuflada**, **szafa**, **półka** (są to również przedmioty mające jakąś pojemność) w żadnym z analizowanych słowników nie wyszczególniono znaczenia B i nie podano również przykładów, które wskazywałyby na możliwość takich użyć: *Wojtek wyrzucił dwie szuflady zabawek. Mama ma pięć szaf ubrań. Profesor oddał*

do antykwariatu trzy półki książek. Podobnie w wypadku haseł **samochód, wagon** itp.: *Oddał do skupu cztery samochody jabłek. Na drogę wysypali dwa wagony żwiru.* Czy w związku z tym należałoby, trzymając się tradycji leksykograficznej, podawać znaczenie B tylko w wypadku tradycyjnych jednostek miary: *łyżka, szklanka, worek, torebka, talerz, kubek* itp., tzn. czy należałoby wydzielić z klasy ‘przedmiot mający pojemność’ jakąś podklasę ‘jednostek miary’ i tylko te uwzględniać w opisie? Czy też uznać za R. Grzegorzycową, że skoro dane znaczenie pojawia się w sposób kategoryalny, nie ma potrzeby umieszczać go w słowniku?

2.4. Szereg ‘instytucja’ — ‘miejsce’ — ‘osoby w tej instytucji’

Przyjrzyjmy się jeszcze jednemu szeregowi znaczeń w słownikach na przykładzie haseł: **szkoła, instytut, teatr, ambasada**. Wymienione hasła mogą mieć 3 znaczenia: A — ‘instytucja’, B — ‘siedziba’, C — ‘ludzie związani z tą instytucją’. Przytoczmy definicje hasła **szkoła** w 4 słownikach.

W USJP:

szkoła 1. «instytucja zajmująca się kształceniem, głównie dzieci i młodzieży» *Skończyć szkołę. Kierownik, dyrektor szkoły. Szkoła ogólnokształcąca, zawodowa. Szkoła męska, żeńska, koedukacyjna. Szkoła baletowa, handlowa, muzyczna, wojskowa. Szkoła państwowa, społeczna, prywatna. Szkoła dla głuchoniemych, ociemniałych. Szkoła imienia Bolesława Prusa. Chodzić, uczęszczać, zapisać się do szkoły. Przyjąć kogoś do szkoły. Relegować, usunąć ze szkoły. 2.* «siedziba tej instytucji» *Dochodzić do szkoły pięć kilometrów. Zbudować kilka nowych szkół. Tabliczka na szkole. 3.* «uczniowie i pracownicy tej instytucji» *Cała szkoła była na wycieczce. Maszeruje szkoła podchorążych. Iść ze szkołą do teatru, na wystawę. 6. pot.* «czas spędzony w szkole na zajęciach» *Codziennie przed szkołą wyprowadzał psa. Po szkole możemy iść po zakupy.*

W SWJPDun:

szkoła 1. ‘instytucja oświatowa mająca na celu kształcenie określonych umiejętności oraz przekazywanie wiedzy’ *Uczęszczać do szkoły zawodowej. Być dyrektorem szkoły średniej. Doksztalać się w szkole wieczorowej... Szkoła ekonomiczna. 2.* ‘budynek zajmowany przez tę instytucję’ *Wyburzyć starą szkołę. 3.* ‘ludzie związani z tą instytucją’ *Szkoła wychodzi dziś do teatru.*

W SJPDor:

szkoła 1. ‘instytucja, której zadaniem jest kształcenie; budynek, w którym mieści się taka instytucja’ **2.** ‘uczniowie i personel takiej szkoły’

W USJP i w SWJPDun pod każdym ze znaczeń wyróżniono odpowiadające mu kolokacje.

W ISJP:

1. Szkoła to instytucja zajmująca się kształceniem dzieci i młodzieży. *Szkołę podstawową ukończyłem dopiero po wojnie... jeśli ci się to nie podoba, to zmień szkołę... ...szkoła baletowa... ...Szkoła Języków Obcych ► Także czas spędzony w szkole. Co robimy po szkole?... Do której masz szkołę?*

W ISJP zupełnie zostały pominięte w eksplikacjach przykłady związane ze znaczeniem B i C, natomiast jako odcień znaczeniowy po ► uwzględniono inny typ opozycji: instytucja — czas spędzony w tej instytucji i w eksplikacji podano odpowiednie do tego znaczenia przykłady.

W USJP:

teatr <fr. *théâtre*, łac. *theatrum*> **1.** «instytucja, organizacja zajmująca się wystawianiem utworów scenicznych; także: zespół aktorów, reżyserów, scenografów, muzyków, mechaników pracujących w tej instytucji» **2.** «budynek, pomieszczenie przystosowane do wystawiania utworów scenicznych»

W ISJP:

1. Teatr to 1.1. budowla ze sceną, przystosowana do pokazywania publiczności różnych przedstawień, zwłaszcza dramatów. ► Także instytucja zajmująca się przygotowaniem takich przedstawień na scenie lub np. w telewizji.

W SWJPDun:

teatr 1. ‘instytucja...’ **2.** ‘pomieszczenie...’

W SJPDor:

teatr 1. ‘dziedzina sztuki...’ **2.** ‘instytucja, organizacja zajmująca się scenicznym realizowaniem utworów; zespół aktorów, reżyserów, scenografów, muzyków, mechaników pracujących w tej instytucji’ **3.** ‘budynek, pomieszczenie...; także widzowie zebrani na przedstawieniu, widownia’

W USJP:

ambasada <fr. *ambassade*> «przedstawicielstwo dyplomatyczne państwa przy rządzie innego państwa; także: budynek, w którym mieści się to przedstawicielstwo»

W ISJP brak polisemii.

W SWJPDun:

1. ‘delegatura rządu...’ **2.** ‘budynek, rezydencja...’ **3.** ‘ambasador wraz z zespołem współpracowników’

W SWJPDor:

1. ‘przedstawicielstwo dyplomatyczne...’ **2.** ‘personel biura ambasadora...’ **3.** ‘budynek...’

Przedstawione 3 znaczenia zostały w słownikach wyróżnione następująco:

Hasło **szkoła** w USJP — 1A 2B 3C, w ISJP — 1A (brak znaczenia B i C), w SWJPDun — 1A 2B 3C, w SJPDor — 1A; B 2C

Hasło **teatr** w USJP — 1A; C 2B, w ISJP — 1B ► A, w SWJPDun — 1A 2B, w SJPDor — 1 2A; C 3B

Hasło **ambasada** w USJP — 1A; B, w ISJP — 1A, w SWJPDun — 1A 2B 3C
w SJPDor — 1A 2C 3B

Hasło **instytut** we wszystkich analizowanych słownikach jest definiowane tylko przez znaczenie A.

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, słowniki uwzględniają dość systematycznie różne typy regularnych, seryjnych opozycji. Większość tych opozycji nie dotyczy wszystkich jednostek w danej kategorii, ale tylko pewnej części, np. w wypadku opozycji: ‘roślina jadalna’ — ‘owoc tej rośliny’ pewne jednostki mają odrębne nazwy dla rośliny i owocu, np. *jabłoń* — *jabłko*, *grusza* — *gruszka*, *daktylowiec* — *daktyl* itp., a inne jednostki z tej kategorii mają tę samą nazwę na określenie rośliny i owocu, np. *malina*, *truskawka*, *morela*, *pomarańcza* itp.; podobnie w opozycji ‘zwierzę’ — ‘mięso zwierzęcia’ istnieje pewna liczba jednostek (np. *kaczka*, *indyk*, *karp*, *makrela* itp.), które nie mają odpowiedników na określenie drugiego członu tej opozycji, tak jak w wypadku: *wół* — *wołowina*, *ciele* — *cielecina* itp. Nie ma wątpliwości, że przedstawione kategorie wyrazów są zbliżone do monosemii, ale nie są to wyrazy jednoznaczne, w związku z tym należałoby te różnice znaczeniowe uwzględnić w WSJP. Inne tego typu opozycje to m.in.: ‘drzewo’ — ‘drewno z tego drzewa’, ‘zwierzę’ — ‘futro zwierzęcia’, ‘materiał’ — ‘wyrób z tego materiału’, ‘tkanina’ — ‘wyrób z tej tkaniny’, ‘taniec’ — ‘muzyka do tego tańca’, ‘forma rządów’ — ‘państwo z taką formą rządów’, ‘głos’ — ‘śpiewak o takim głosie’, ‘działalność’ — ‘ludzie zajmujący się tą działalnością’, ‘sztuka’ — ‘zbiór dzieł tej sztuki’, ‘zwierzę’ — ‘człowiek podobny do niego’, ‘przedmiot’ — ‘to co jest podobne do tego przedmiotu pod względem kształtu’.

Z punktu widzenia opracowywanej koncepcji WSJP należałoby zatem rozstrzygnąć następujące kwestie:

1. Na jakich ustaleniach teoretycznych należy się oprzeć, tzn. co uznajemy za polisemię regularną? Czy są to te wszystkie opozycje regularne (seryjne, powtarzające się), które występują co najmniej w dwu jednostkach danej kategorii (tj. polisemia regularna wg. J.D. Apresjana), czy te, które pojawiają się w sposób kategoriaalny, tzn. wtedy, kiedy można określić warunki ich powstania (tj. polisemia systematyczna — kategoriaalna — wg R. Grzegorzycowej), a które dotyczą całych klas jednostek. W związku z powyższymi ustaleniami należałoby również zdefiniować klasy jednostek, w których zachodzą regularne opozycje.
2. Czy zrezygnować z opisu w WSJP pewnych typów polisemii kategoriałnej (jak sugeruje R. Grzegorzycowa) jako odrębnych podznaczeń, tzn. uznać, że wyraz ma jedno znaczenie i występuje w wariantach tekstowych oraz tak konstruować definicje hasła jednoznacznego, aby zawierało oba warianty, a w kolokacjach — przykłady obu użyć. Gdyby zrezygnować w opisie leksykograficznym tylko z pewnych typów regularnych opozycji, należałoby znaleźć takie kryterium, które pozwoliłoby na oddzielenie jednych od drugich. Kryterium takim (wg R. Grzegorzycowej) miałyby być ‘bezwyjątkowość’ występowania danego typu w danej kategorii. Ponieważ polisemia regularna dotyczy jednak głównie zjawisk

seryjnych, powtarzających się, ale nie ‘bezwyjątkowych’, zatem typów, które nie podlegałyby opisowi, byłoby niewiele.

3. Jeśli decydujemy się na opis polisemii regularnej w odrębnych podhasłach, to powstaje pytanie: gdzie postawić granicę, tzn. czy opisywać tę polisemię we wszystkich jednostkach danej kategorii, czy tylko w tych, które są poświadczane w tekstach (i z jaką frekwencją?), tzn. czy są w użyciu. Skoro dane jednostki w pewnych znaczeniach bardzo rzadko występują w tekstach (lub wcale), to być może nie należałoby wprowadzać tego typu znaczeń do opisu w słowniku (np. ‘przedmiot oznaczający pojemność’ — ‘zawartość tego przedmiotu’, np. *szklanka, łyżka, kubek, wiadro* opisujemy, a np. *walizka, szafa, półka* — nie).
4. W jaki sposób opisywać te seryjne opozycje, tzn. w jaki sposób konstruować definicje i które znaczenie uznać za pierwsze (motywujące) w kolejności, a które za pochodne (wtórne)? Czy może ustalać kolejność znaczeń na podstawie częstości użycia?

3. Wnioski

1. Do zdefiniowania klas jednostek, w których zachodzą regularne opozycje znaczeniowe proponuję wykorzystać ustalenia teoretyczne J.D. Apresjana (wyróżnił on dla języka rosyjskiego kilkadziesiąt typów polisemii regularnej, por. Apresjan 1980).
2. Ponieważ koncepcja WSJP przewiduje, iż główny ciężar ilustracji użycia jednostki ma spoczywać na kolokacjach, proponuję, aby opis polisemii regularnej był dostosowany do tego założenia. W związku z tym i zgodnie z zasadą maksymalnego ujednoczenia haseł należałoby opisywać ten typ polisemii konsekwentnie w jeden sposób w oddzielnych podhasłach A, B, C..., a każde podznaczenie powinno być zilustrowane odpowiednio dobranymi kolokacjami. Postulat ten jest również zgodny z propozycją, aby jak najwięcej jednostek języka miało swoje odrębne hasła.
3. Proponuję zrezygnować w opisie leksykograficznym tylko z tych typów polisemii (określanych przez R. Grzegorzyczkową mianem wariacji znaczeń), które charakteryzuje nie tylko bezwyjątkowość występowania danego typu w danej klasie (‘klasa’ — ‘okaz’ czy ‘przedmiot materialny’ — ‘obraz — wizerunek tego przedmiotu’) i które nie są rzeczywiście opisywane w praktyce leksykograficznej.
4. Dla konsekwencji opisu leksykograficznego proponuję, aby za pierwsze opisywane znaczenie w polisemii regularnej uznać to, które jest szersze zakresowo, tj. np.: ‘roślina’ — ‘owoc tej rośliny’, ‘roślina’ — ‘kwiat tej rośliny’, ‘roślina’ — ‘produkt spożywczy z tej rośliny’.
5. Należy założyć, że przy opisie polisemii regularnej we wszystkich jednostkach danej kategorii nie jest możliwa żelazna konsekwencja stosowania kryteriów teoretycznych przedstawionych przez J.D. Apresjana, dlatego w praktyce może się okazać, iż byty te trzeba będzie ograniczać.

Bibliografia

- Apresjan J.D., 1980, Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka, Wrocław.
- Bałdyżanka-Witanowa E., Niektóre typy regularnych opozycji znaczeniowych w polskich jednostkach wieloznacznych, *Prace Filologiczne XXVII*, s. 261–270.
- Grochowski M., 1882, *Zarys leksykologii i leksykografii*, Toruń.
- Grodziński E., 1989, Rozmowa z leksykografami, *Poradnik Językowy*, z. 8, s. 534–542.
- Grzegorzczak R., 1988, Problem derywatów i wyrazów polisemicznych w opisie słownikowym, [w:] *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*, red. W. Lubaś, Wrocław, s. 63–78.
- 1990, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Taylor J.D., 2001, *Kategoryzacja w języku*, Kraków.
- Żmigrodzki P., 2005, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

PRZYKŁADOWE HASŁA

ZIEMNIAK

Podhasło A

DEFINICJA: ‘roślina warzywna o rozgałęzionej zielonej łodydze i jadalnych bulwach korzeniowych, pochodząca z Ameryki Płd., uprawiana na całym świecie’

SYNONIM:

HIPERONIM: roślina

KOŁOKACJE: 1a. z. skrobiowy, wysokoskrobiowy, słodki, transgeniczny 2. wczesne odmiany ziemniaka/ziemniaków, sadzeniaki ziemniaków, uprawa ziemniaków, grządki, zagony ziemniaków a. zagony z ziemniakami, pole ziemniaków, okopywanie ziemniaków, plantatorzy ziemniaków, producenci ziemniaków, produkcja ziemniaków 3a. z. wschodzi, usycha 3b. sadzić, przyskać, kopać, zaorać ziemniaki

PRZYKŁADY: *Ziemniaki są jedną z podstawowych roślin uprawianych w Polsce. Ojciec sadził tutaj ziemniaki. Pole obsadzał ziemniakami. Ziemniaki trzeba przyskać od sześciu do ośmiu razy. W [...] okularach tropił stonkę między grządkami ziemniaków. Ziemniaki ledwie co wschodziły. Ziemniaki wiodły. Uprawa ziemniaka jest podstawą utrzymania rodzin w wielu regionach kraju.*

Podhasło B

DEFINICJA: ‘jadalna część ziemniaka’

SYNONIM: kartofel

HIPERONIM: warzywo

KOŁOKACJE: 1a. ziemniaki zdrowe, drobne, dorodne, stare, młode, surowe, przemarznęte, tarte 2. worek, kosz, korbacz ziemniaków a. na ziemniaki, koparka do ziemniaków, kombajn do ziemniaków, zbiory, wykopki, przerób, skup ziemniaków, urodzaj/nieurodzaj ziemniaków, przetwórstwo ziemniaka, spożycie, eksport ziemniaków, dostawcy ziemniaków, skórka, rak ziemniaka, skrobia z ziemniaków, spirytus z ziemniaków 3a. z. leży 3b. wykopywać, wybierać, zwieźć, przebierać, obierać, skrobać, naskrobać, myć, kroić, trzeć ziemniaki

PRZYKŁADY: *Wczoraj kopaliliśmy ziemniaki. Ziemniaki wykopuje się motykami. Wziął w palce ziemniaka. Zanieczyszczenie gromadzi się głównie w skórce ziemniaka. Polska jest nadal jednak potęgą światową w produkcji ziemniaka. Plony ziemniaka w Polsce są niższe niż w krajach Unii Europejskiej. Produkcja ziemniaka jest bardzo pracochłonna. Magnez znajduje się m.in. w ziemniakach. Na koniec wykopków mężczyźni z grupy producenckiej urządzają święto ziemniaka.*

Podhasło C

DEFINICJA: 'potrawa z ziemniaka'

SYNONIM: kartofel

HIPERONIM: potrawa

KOLOKACJE: 1a. gotowane/ugotowane, pieczone, smażone, zapiekane, tłuczone/utłuczone ziemniaki, z. upieczony w skórce, ziemniaki purée 1c. ziemniaki w mundurkach, ziemniaki z wody, ziemniaki z solą 2. pieczeń wołowa z ziemniakami, zsiadłe/kwaśne mleko z ziemniakami, schabowy z kapustą i ziemniakami, barszcz z ziemniakami, pierogi z ziemniakami, zapiekanka z cebuli, ziemniaków 3a. ziemniaki gotują się, pieką się, smażą się 3. gotować, jeść/zjadać/zajadać, podawać ziemniaki, podejmować, przepadać za, raczyć się ziemniakami

PRZYKŁADY: *Zjadamy [...] ziemniaka w łupinie z oliwką. Gości podejmowano żurkiem z kiełbasą, kotлетem schabowym, młodymi ziemniakami i młoda kapustą. Jemy śledzia z ziemniakami. Południczkę wieprzową podawać z ziemniakami z wody albo warzywami. Nie przepadam za ziemniakami.*

RÓŻA

Podhasło A

DEFINICJA: 'kolczasty krzew o barwnych, pachnących kwiatach, występujący w kilkuset gatunkach w strefie umiarkowanej i podzwrotnikowej półkuli północnej, uprawiany jako roślina ozdobna i ze względu na cenny olejek'

SYNONIM:

HIPERONIM: krzew ozdobny

KOLOKACJE: 1a. żywopłot [...] z róż i bukszpanu 2. gatunki róż, pędy róż, krzewy róż, ogród róż, gaiki róż, owoc dzikiej róży 3a. r. rośnie, kwitnie, przekwita 3b. sadzić, przycinać, podlewać, pielęgnować róże

PRZYKŁADY: *Wybujale zarośla [...] dzikich róż [...] tworzyły żywe ściany. [Ojciec] w ogrodzie hodował róże.*

Podhasło B

DEFINICJA: 'kwitnąca ścięta roślina'

SYNONIM:

HIPERONIM: kwiat

KOLOKACJE: 1a. czerwona, złotawa, biała, paśowa, dzika, koląca r. 1c. 'róza bez kolców' 2. płatki róż, wiązanki sztucznych róż, bukiet róż, girlandy róż, naręczka róż, wieńce z róż, kosz róż, woń/zapach róż 3b. wręczyć, dostać/otrzymać, kupić różę.

PRZYKŁADY: *Róża [...] jest najpiękniejszym kwiatem. Otrzymała na powitanie ogromny bukiet róż. Leciady ku niemu naręczka róż. Wręczyła mu różę. Muszę mieć teraz, natychmiast, świeże róże do wączania. Karol kupił ogromny pęk róż.*

Podhasło C

DEFINICJA: 'konfitura z płatków róży'

SYNONIM:

HIPERONIM: potrawa

PRZYKŁADY: *Róże ukwęcało się z cukrem. Tradycyjne pączki z „Cracovii” nadziewane są mieszanką konfitury z róży oraz dżemu truskawkowego i wiśniowego.*

CHRYZANTEMA

Podhasło A

DEFINICJA: ‘roślina ozdobna o różnobarwnych kwiatach różnej wielkości, uprawiana na kwietnikach oraz na kwiaty cięte’

SYNONIM:

HIPERONIM: roślina

KOLOKACJE: 1. chryzantemy wielokwiatowe, drobnokwiatowe, doniczkowe, ogrodowe 2. odmiany chryzantem, uprawa chryzantem, sadzonki chryzantem, hodowla chryzantem, doniczki z chryzantemami 3a: ch. kwitnie 3b. hodować, podlewać, pielęgnować chryzantemy

PRZYKŁADY: *Pierwsze chryzantemy zakwitają już w maju. Chryzantemy sadzimy wiosną, przed rozpoczęciem wegetacji. Chryzantemy można hodować w doniczkach lub skrzynkach. Rozmnażamy chryzantemy. U chryzantem trzeba przycinać kwiaty języczkowe, aby odsłonić słupki. Chryzantemy należą do roślin o dużych wymaganiach pokarmowych.*

Podhasło B

DEFINICJA: ‘kwitnąca ścięta roślina’

SYNONIM:

HIPERONIM: kwiat

KOLOKACJE: 1a. złocista, biała, pożółkła, żółta, czerwona, zwiędła, cięta, sztuczna ch. 1c. chryzantemy o poszarpanych płatkach 2. bukiet (z), wiązanki, wieniec z, sprzedawcy [...] chryzantem 3a. ch. więdnie 3b. pokryć groby chryzantemami

PRZYKŁADY: *W rękę trzymał dwie chryzantemy. Fioletowe chryzantemy stoją w wazonach. Przemarznięte chryzantemy leżały poprzewracane [...] obok grobów.*

ŁYŻKA

Podhasło 1A

DEFINICJA: ‘narzędzie do nabierania pokarmów, zwłaszcza płynnych, składające się z długiego, cienkiego trzonka, zakończonego owalną i wklęsłą miseczką’

SYNONIM:

KOLOKACJE: 1a. duża, mała ł., ł. drewniana, srebrna, złota, aluminiowa a. z drewna, ze srebra, ze złota, z aluminium, ł. stołowa, cedzakowa, wazowa, ł. do zupy, łyżki do sałaty 2. trzonek łyżki 3. brać, trzymać łyżkę, jeść, nabierać coś łyżką/czegoś na łyżkę, zaczerpnąć/czerpać łyżką, wybierać coś, mieszać/zamieszać, rozetrzeć (coś) łyżką, posługiwać się łyżką, nakładać coś łyżką, zlizywać z łyżki

PRZYKŁADY: *Syrop [...] nie gęstniał na łyżce. Do tego rodzaju sałaty używano łyżek z szylkretu. Łyżka nie powinna być nigdy pełna po brzegi, bo wówczas łatwo część zupy rozlać. Dzieci czasem cukier jedzą łyżkami. Ukiszony barszcz żytni zamieszać łyżką od spodu. Dzieci ćwiczą, trzymanie łyżki. Mieszał łyżką wrzątek. Dobrze wyrobione ciasto powinno od łyżki odstawać. Nie wolno też dmuchać na łyżkę dla ostudzenia zupy.*

Podhasło 1B

DEFINICJA: ‘zawartość łyżki, ilość pokarmu, wody itp. mogąca zmieścić się na łyżce’

SYNONIM:

HIPERONIM: ‘jednostka miary’

KOLOKACJE: 1b. czubata, kopiasta, solidna, stołowa ł. czegoś, trzy łyżki czegoś (np. wody, mąki, śmietany, majonezu), kilka łyżek czegoś, ł. pełna po brzegi 3b. zjeść kilka łyżek czegoś, nałożyć komuś łyżkę czegoś, zażyć łyżkę lekarstwa

PRZYKŁADY: *Kiedy bigos już prawie gotowy, zaprawić go łyżką masła z łyżką mąki. Dodać łyżkę masła.*

Fraz. łyżka do butów, łyżka ginekologiczna

Podhasło 2

DEFINICJA: ‘część koparki, czerparki itp., stalowy pojemnik na ruchomym ramieniu, służący do czerpania i przenoszenia materiału, przede wszystkim sypkiego, na inne miejsce’

SYNONIM:

PRZYKŁADY: *Drogę zatarasowała łyżka koparki pogłębiającej rów.*

Podhasło 3

DEFINICJA: ‘narzędzie wiertnicze w kształcie rury z zaworem, przeznaczone do usuwania urobku z otworu wiertniczego’

INSTYTUT

Podhasło A

DEFINICJA: ‘placówka, instytucja, zwłaszcza naukowo-badawcza lub dydaktyczna, także kulturalna, wydawnicza itp.’

SYNONIM:

HIPERONIM: instytucja

KOLOKACJE: 1a. i. naukowy, doświadczalny 2. dyrektor, kierownik, szef, prezes, władze, rada, przedstawiciel, kolegium, profesor, absolwent, pracownicy, działania, badania, ekspertyzy, filie, oddziały, siedziba, zbiory, prognozy, raport instytutu, ustawa o instytucie, specjaliści z instytutu, Instytut Badań Jądrowych, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Instytut Weterynarii, Instytut Pediatrii, Instytut Filologii Polskiej UJ, Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Medyczny, Instytut Pamięci Narodowej 3a. i. zatrudnia pracowników, prowadzi badania, istnieje od 3b. pracować w instytucie, prowadzić badania w instytucie, studiować w instytucie

PRZYKŁADY: *Próbki były badane w Instytucie Ekspertyz Sądowych w Krakowie. Instytut zostanie jedynie nieco przekształcony. Instytut jako samodzielna jednostka zostanie zlikwidowany. Profesor Engel przeprowadził w swym instytucie eksperyment. Na studiach w instytucie spraw międzynarodowych uczyłem się angielskiego. W instytucie pracuje 565 osób. Bez prezesa instytut nie może rozpocząć działalności.*

Podhasło B

DEFINICJA: ‘siedziba instytutu’

SYNONIM:

HIPERONIM: budynek

KOLOKACJE: 3a. i. mieści się 3b. iść/przyjść do instytutu, wychodzić z instytutu, stać przed instytutem

PRZYKŁADY: *Tato pozostawał w Instytucie do późnego wieczora. Zaczął się remont w Instytucie. Prezydent [...] opuścił instytut bocznym wyjściem. Instytut mieścił się na jednym z pięter kliniki psychiatrycznej. W Instytucie Pediatrii CM UJ w Prokocimiu uruchomiony został akcelerator liniowy.*

Podhasło C

DEFINICJA: ‘pracownicy instytutu’

SYNONIM:

HIPERONIM: pracownicy

KOLOKACJE: 1a. cały i. 3a. i. protestuje, strajkuje, zajął stanowisko, uczestniczy w pracach, zabierze głos

PRZYKŁADY: *Institut protestuje przeciwko chęci przejęcia przez akademię. Institut Pamięci stanowczo protestuje przeciwko kolejnej próbie kłamliwego rozciągnięcia na państwo polskie współodpowiedzialności za niemieckie zbrodnie. Institut Spraw Publicznych w tej kwestii nie zajął stanowiska.*